

Systemfel vid universiteten*

Diskussion om universiteten behandlar ofta delfrågor. I denna artikel behandlar Assar Lindbeck det svenska universitetssystemet som helhet. Han framhåller två grundläggande problem: 1) att incitamenten att bli forskare och fortsätta forska inte fungerar samt 2) att universiteten är organiserade på ett sätt som inte befrämjar undervisning och forskning.

Den offentliga diskussionen om de svenska universiteten handlar i regel om isolerade aspekter – antagningsregler, studiefinansiering, den övertunga administrationen, sektorforskningen, nedskärningarna av universitetens resurser, etc. Där emot satts dessa frågor sällan in i ett större sammanhang, vilket skulle förutsätta en analys av *universitetssystemet* som helhet.

Vilka är då de viktigaste systemproblemen, eller systemfelen, inom universitetsområdet i Sverige, och vad kan man göra åt dem? Eller annorlunda uttryckt: hur får man goda universitet? För att besvara den frågan måste man naturligtvis göra klart för sig vad målen är, eller bör vara, för de svenska universiteten. Jag kommer här att koncentrera mig på ett grundläggande mål, nämligen *att möjliggöra forskning och undervisning på hög internationell nivå.*

Många av de svagheter som i dag finns inom svenskt universitetsväsen beror just på att politikerna inte prioriterat detta

mål. I stället har man koncentrerat sig på en serie andra krav. Som kommer att framgå av denna uppsats är vissa av dessa svåra att förena med strävanden att uppnå forskning och undervisning på hög internationell nivå. Uppenbara exempel är (de mycket "framgångsrika") försöken att driva igenom sänkta reallöner för högt kvalificerade personer inom den offentliga sektorn, liksom kraven på att representeranter för diverse intressegrupper och politiska partier skall finnas med inom olika universitetsorgan. Andra mål, exempelvis att uppnå en kraftig ökning av antalet universitetsstudierande och en regional spridning av universitetsutbildningen, är i och för sig forenliga med ett universitetssystem med höga internationella ambitioner. Men för att undvika allvarliga målkonflikter skulle det, som vi skall se, då ha fordrats en annorlunda struktur än den nuvarande inom universitetssystemet.

Denna uppsats begränsas till två aspekter på universitetens systemproblem. Den första, och viktigaste, är *incitamentstrukturen* – dvs behovet av stimulanser både

ASSAR LINDBECK är professor och verksam vid Institutet för internationell ekonomi, Stockholms universitet. Han forskar för närvarande främst om inkomstfördelning, lönebildning, arbetslöshet och om välfärdsstatens incitamentsproblem.

* Denna uppsats bygger delvis på ett inlägg i en paneldebatt vid en konferens på Wennergren Center om "Styrssystem vid universiteten" samt på ett foredrag vid Lunds Lasarett, båda i maj 1986. Jag är tacksam för värdefulla synpunkter från kolleger vid Stockholms universitet.

att bli forskare och att *fortsätta* att forska. Om inte dessa incitament fungerar, då hjälper ingen organisation i världen. An-norlunda uttryckt: fel eller illa utbildade personer, och dålig motivation, kan inte kompenseras av organisatoriska faktorer. Den andra aspekten gäller just universitetens *organisation*.

Incitamenten

Incitament i universitetssystemet är i stor utsträckning en fråga om rekrytering och karriärgång.

En hel del begåvade ungdomar har sedan länge betraktat forskning som ett ovanligt intressant arbete. Men en viktig förutsättning för att denna inställning skall leva kvar och utvecklas bland unga människor är att undervisningen i gymnasierna är tillräckligt intressant för att ge eleverna åtminstone en "doft" från forskningens värld. Det var därför, enligt min mening, ett allvarligt misstag när politikerna för ett par decennier tog bort kraven på doktorskompetens för lektorer vid gymnasierna. Gamla tiders lektorer var forskarsamhällets och den andliga odlingens förlängda arm i läroverksstäderna. Det är därför viktigt att återge gymnasierna ett betydande antal lektorat med krav på doktorskompetens. Givetvis måste då lönerna för dessa nya tjänster göras konkurrenskraftiga, så att gymnasierna inte råkar ut för ett negativt urval av doktorer. En sådan reform skulle också öka intresset för doktorandutbildning.

För att olika ämnesområden vid universiteten skall få ett gott rekryteringsunderlag är det dessutom viktigt att antagnings- och urvalsreglerna blir sådana att studie- och forskarbegåvning premieras vid tillträde och vidareutbildning. Det är välbekant inom universiteten att dagens antagningsregler, med oviktade betyg och en i förhållande till andra länder låg värdering av förkunskaper, är ett allvarligt problem i många ämnesområden inom universiteten.

Men en god forskarrekrutering förutsätter också att forskarbanan är konkurrenskraftig från ekonomisk synpunkt. Det är den inte i dag. Efter cirka 20 års studier kan en docent få 12-13.000 kr i månaden före skatt, dvs några tusen mindre än en chefssekreterare på ett svenskt exportföretag, och kanske hälften eller en tredjedel av vad en talangfull och energisk person med hög utbildning kan tjäna (före skatt) i den privata sektorn. Resultatet av detta blir en svagare rekrytering än nödvändigt till forskarutbildning, främst när det gäller *kvaliteten* på forskarna.¹ Vissa ämnen, med särskilt stark konkurrens från arbetsmarknaden i övrigt, har idag rent av ett negativt begåvningsurval till forskarutbildning, eftersom de mest begåvade kandidaterna "köps ut" ur systemet på ett tidigt stadium, inte minst genom konkurrens från den privata sektorn med dess friare lönesättning. Ett ämne som företagsekonomi, exempelvis, har utomordentliga svårigheter att få högt begåvade människor till forskarutbildningen; de går till andra områden, i både offentlig och privat verksamhet.²

Det är också troligt att den sociala snedrekryteringen accentueras när avkastningen av högre utbildning, inte minst forskarutbildning, blir låg. Man kan nämligen anta att akademikernas barn, inte

¹ Till och med rent kvantitativt har antalet disputationer fallit kraftigt i många ämnen. Som exempel kan anges att antalet disputationer sedan sjuuttiotalets mitt fallit från cirka 30 till 15 per år i både matematik och fysik, från 70 till 55 i kemi, från 20 till 10 i företagsekonomi och från 5 till 2 i tyska - i hela landet. I nationalekonomi ligger nivån i stort sett konstant på låg nivå, nämligen cirka 10 per år, och i romanska språk på 4 per år (Kunghga Vetenskapsakademien, [1985]).

² Det är svårt att säga vad som hänt med avhandlingarnas kvalitet under denna tid. Vad som dock är klart är att studietiden för doktorander blivit allt längre, och att medelåldern åter ligger över 35 år i många ämnen. Det är också en vanlig bedömning bland handledare att den nödvändiga handledningsinsatsen har blivit långt större än tidigare, för att uppnå en viss given kvalitet på avhandlingarna.

minst forskarnas barn, i större utsträckning än barn från de lägre socialgrupper kan förväntas att bedriva högre studier även vid låg och fallande ekonomisk avkastning. Det är i det sammanhanget av intresse att konstatera att fördelningen av universitetsstudier på socialgrupper i Sverige nu är tillbaka till den situation som rådde omkring 1960. Det är frestande att tro att ett viktigt skäl är just den dramatiska minskningen i avkastningen av högre utbildning under de senaste tio åren.

Karriärstegen ligger på marken

Men en god rekrytering är bara den ena halvan av universitetens incitamentproblem. Den andra är att förväntas goda forskare och lärare att år efter år *fortsätta* att bedriva forskning på internationell nivå vid svenska universitet. Delvis är detta en fråga om en stimulerande institutionsmiljö, utan allvarliga störningar från "överordnade" administrativa organ, och om en entusiasmerande ledning samt god tillgång på forskningsmedel och duktiga studerande. Men all erfarenhet visar att detta inte räcker. Det måste också finnas en någorlunda brant *karriärstege* på forskarbanan, så att de som med framgång fortsätter att forska får bättre studenter, mera forskningsresurser och högre löner.

Problemet med karriärstegen vid svenska universitet är att den ligger på marken. I en sådan stege klättrar man inte; man ligger på den. I mitt eget ämne, nationalekonomi, har vi ca tjugo professorer. Det är inte ens ett halvt dussin av dessa som regelbundet publicerar sig i internationellt ledande tidskrifter, och situationen är, så vitt jag förstår, knappast bättre vid andra samhällsvetenskapliga ämnen i Sverige. I stället ägnar många en betydande tid åt extraknäck (exempelvis i form av diverse utredningsuppdrag), fritid eller enklare administrativt arbete – allt efter smak och möjligheter. Många lärare och forskare finner helt enkelt att

extraknäck är nödvändigt för att de, och deras familjer, skall kunna leva på en, efter utbildningsnivå och alternativa yrkesmöjligheter, någorlunda rimlig levnadsstandard, vilket man knappast kan kritisera dem för. De dåliga lönerna leder också till missnöje, tja och dålig arbetsmoral vid en del institutioner.

När man talar om behovet av ekonomiska incitament anklagas man ibland för att vara en förfärlig cyniker. Men att betrakta ekonomiska incitament som viktiga också inom forskningsområdet betyder inte att man skulle anse att enskilda individer forskar enbart för pengarnas skull! Det är bara det att det idag också finns många andra områden med analytiskt intressanta arbeten. För 50 å 75 år sedan var det kanske så att analytiskt arbete i huvudsak kunde ske vid universitetet. Idag lever vi i en värld där analytiskt intressanta arbetsuppgifter finns på många håll i samhället – i från universitetet fristående forskningsinstitut, företag, banker, kommuner, landsting, statlig förvaltning, intresseorganisationer, osv. Universitetet måste idag konkurrera med alla dessa andra institutioner – till löner och arbetsvillkor i övrigt som ofta ligger långt under dessa alternativ. Därför måste lönenivån för kvalificerade forskare och lärare vid universitetet höjas *dramatiskt* för att forskar- och lärarbanan vid universitetet skall bli attraktiv för högt begåvade och energiska personer, vilket definitivt inte är fallet i dag. Givetvis kan man också göra doktorandstudier mer attraktiva genom att återinföra disputationskrav för ett antal offentliga tjänster (såsom de tidigare nämnda lektoraten vid gymnasierna, förutsatt, som nämnts, att dessa tjänster görs ekonomiskt attraktiva).

Homeopatiska doser

Vissa företrädare för den centrala statsmakten har på senare tid uppmärksammat att det faktiskt finns ett karriärproblem vid universitetet, varefter man accep-

terade en allmän lönehöjning med ett par tusen kronor i månaden för professorer samt 5 miljoner (!) extra att dela på för s k chefslönetillägg. Även om dessa lönetillägg koncentreras till en mindre grupp, säg en femtedel av professorerna, blir det bara ett par tusen kronor per person i månaden. Enligt min personliga bedömning fordras i stort sett en *fördubbling* av lönenivån för universitetsforskarna, med tyngdpunkt på de högst kvalificerade, vilket skulle kunna kosta ett par hundra miljoner kronor per år (varav tre fjärdedelar skulle gå tillbaka till den offentliga sektorn i form av olika skatter!). Endast då kan man räkna med att svenska universitet på lång sikt skall kunna konkurrera med andra yrkesområden inom landet när det gäller att rekrytera och behålla begåvade och energiska personer. En "fördubbling" låter kanske mycket, om man inte vet att den reala ingångslönen, efter skatt, för en professor under en tjugooårsperiod (från 1965 till 1985) faktiskt sänkts med cirka 45 procent, samtidigt som lönerna ökat för flera grupper i den privata sektorn.

Politikerna försöker, med andra ord, lösa ett allvarligt problem med rent homeopatiska doser. Detta trots att problemet faktiskt skulle kunna klaras med ett belopp som är mycket blygsamt med tanke på de stora värden som står på spel. Som jämförelse kan man erinra sig att politikerna faktiskt under en följd av år anslagit 20 miljarder för att täcka förluster i svensk varvsindustri, och att staten i dag planerar att anslå cirka en miljard kronor till ett par av Sveriges lönsammaste företag (Volvo och SAAB) för att dessa skall göra nya investeringar på vissa orter.

Men även om den inhemska konkurrenssituationen för universiteten kan klaras med lönehöjningar av den storlek som angavs ovan, så klaras knappast därmed den internationella konkurrensen. *De högst kvalificerade* forskarna i Sverige får i dag ungefär en tredjedel efter skatt och bidrag (samt avgifter för försäkringar och

avgifter till barnens skolgång) av vad motsvarande kompetens ger vid de bästa universiteten i USA – som är det viktigaste alternativet för en framstående svensk forskare som vill fortsätta just att forska.³ Men för att klara detta konkurrensproblem fordras inte bara höjda och mera differentierade löner i Sverige utan också sänkta inkomstskatter. För att en framstående svensk professor skall få samma lön efter skatt och bidrag som exempelvis en professor i USA skulle nämligen, vid nuvarande skattesystem, en lön på cirka 100.000 kronor i *månaden* fordras i Sverige – även sedan hänsyn tagits till skillnader i socialförsäkringar och finansiering av barnens utbildning. (I dag är professorslönerna i Sverige i regel 15-19.000 kronor.) En jämförelse med flertalet andra västeuropeiska länder utfaller nästan lika dåligt för Sverige.⁴

Negativt urval

Den huvudsakliga förklaringen till dagens bedrövliga ekonomiska villkor för framstående forskare, liksom för annan högt

³ Denna kalkyl baseras på följande data: årslön för internationellt framstående professor (en "toppforskare") vid ett av de ledande universiteten i USA: \$ 75.000 (löner över \$ 100.000 förekommer); skatt och försäkringar 40 % av lön; växelkurs 6-7 kr per \$; termavgifter vid statligt universitet \$ 3000 per år i sex år för två barn. En kalkyl baserad på dessa siffror underskattar i själva verket skillnaden i disponibel inkomst, eftersom framstående forskare i USA i stor utsträckning dessutom har "sommarpengar" under cirka tre månader (ofta motsvarande tre extra månadslöner) för forskning.

⁴ Även den *genomsnittlige* professorn ("full professor") i USA (med cirka \$ 42.000 i årslön) tjänar betydligt mer än den svenske kollegan. Med samma kalkyl som ovan, men med 35 % i skatter och försäkringar (i stället för 40 %,) kan man räkna med att den disponibla inkomsten är drygt 50 procent högre i USA än i Sverige. Men det är lönerna för *toppforskare* som är av intresse både för möjligheterna att få framstående amerikanska gästforskare till Sverige och för att konkurrera med USA om framstående svenska och utländska forskare. (Uppgiften om genomsnittslönen för "full professors" i USA har tagits från en studie av American Association of University Professors enligt Nyhetsbrev från UHÄ, nr 1 1986.)

kvalificerad arbetskraft i den offentliga sektorn, är uppenbarligen inte att höjda löner till dessa grupper skulle vara särskilt dyrt för det allmänna. Den viktigaste förklaringen är, enligt min bedömning, i stället att lönerna för dessa grupper har pressats ned som en symbol för en jämlikhetsfilosofi, som i praktiken gått ut på att höga inkomster inte bör tillfalla dem som gör produktiva, sociala eller kulturella insatser av hög kvalitet – åtminstone inte i offentlig tjänst. Genom att pressa ned lönerna för högt kvalificerad arbetskraft i den offentliga sektorn har politikerna slagit in på en väg, som benhårt leder till ett negativt urval på toppbefattningar inom den offentliga sektorn.

Det är ännu inte för sent att lösa incitamentproblemen vid svenska universitet. Vi fick nämligen under början av 70-talet in ett betydande antal begåvade personer till forskning i många ämnen. Det var de stora 40-talskullarna som välldes in över universiteten. Detta gav ett väldigt bra underlag för forskarrekrutering. En forskarkarriär framstod fortfarande som attraktiv när de valde yrke för cirka 15 år sedan. Man kunde ju inte veta att reallönerna sedan skulle sänkas med ca 45 procent.

Vad gör då dessa duktiga personer idag? En del av dem har sökt fasta lärartjänster som *grundtrygghet*, men tar sedan tjänstledigt för att bedriva annan verksamhet, inklusive forskning och utredningsarbete. Andra har över huvud taget inte någon tjänst och vill i själva verket ofta inte ha de tjänster som finns av typ lektorat, adjunkt eller forskarassistent.⁵ De söker dem inte därför att de inte vill ha omfattande undervisning och dålig lön. De som fortsätter att forska föredrar att leva på forskningsanslag plus extraknäck. Detta gäller både dem som är tjänstlediga från lärartjänster och dem som helt saknar fast tjänst. De får därmed långt högre inkomster, och ett mycket trevligare liv, än genom att upprätthålla akademiska undervisningstjänster. Det finns nämligen ganska gott om "lösa" forskningspengar i

landet, via forskningsråd, sektorforskningsorgan, och privata fonder och stiftelser samt (främst för medicin och teknologi) privata företag.

Inte heller föreligger någon större ekonomisk stimulans att bedriva undervisning på timbasis vid sidan av forskningsverksamheten. Genom konsult- och utredningsuppdrag kan en projektfinansierad forskare ibland tjäna fem à tio gånger så mycket före skatt, och även flera gånger så mycket efter skatt, som genom timundervisning vid universiteten.

Undervisningen på universitetens grundnivå sköts istället i många fall av studerande med tre à fyra terminers studier i ämnet, vid sidan av högskolelektorer som ofta inte bedrivit egen forskning på ett eller flera decennier, samtidigt som högt kvalificerade forskare, i många fall med docentkompetens, ofta är helt eller nästan helt bortkopplade från undervisning.

"Lösa" pengar i fasta tjänster

Jämför detta med goda amerikanska universitet, där professorer bedriver huvuddelen av undervisningen och där till och med nobelpristagare står och undervisar för undergraduate-studenter. I Sverige fungerar våra institutioner i många fall inte som universitet, utan som folkhögskolor. Jämför också med hur det var i gymnasiet i Sverige på 40- och 50-talen. Disputerade lektorer undervisade svenska gymnasister, som alltså ofta hade lärare med högre kompetens än dagens universitetsstuderande i de ämnen där stude-

⁵ Högskolelektoraten är de högsta rena lärartjänsterna vid universiteten, med i regel 8-12 timmars veckoundervisning, beroende på examinationsbördan. Adjunkt-tjänsterna är lägre undervisningstjänster med betydligt större undervisningsbörda än lektoraten, medan forskarassistent-tjänsterna är forskningstjänster med relativt liten verksamhet av annat slag (för personer som inte är docentkompetenta). De från forskningssynpunkt mest ändamålsenliga tjänsterna, dvs docenttjänsterna (som kunnat innehållas i sex år), håller som bäst på att avvecklas och ersättas med en möjlighet till forskningstermin för högskolelektorer.

rande i stor utsträckning undervisar andra studerande.

En uppenbar reform vore att bättre utnyttja de duktiga forskare i 35-40 års åldern som idag lever på forskningsanslag. Man skulle helt enkelt kunna sätta in en betydande del av dagens "lösa" forskningspengar i fasta tjänster vid universiteten – forskningstjänster med ungefär halva undervisningsskyldigheten mot dagens lektorer och med dubbel lön i förhållande till dessa tjänster. Man skulle då få den *kombination* av undervisning och forskning som är nödvändig för en tillfredsställande kvalitet i undervisningen. Dessutom borde man, i samband med att nuvarande lektorer avgår från sina tjänster (exempelvis i samband med pension), avskaffa dessa för universitet helt olämpliga tjänstekonstruktioner, varigenom vissa medel frigörs för de nya tjänstetyperna.

Nu kanske någon säger att lönen är mindre viktig (i någon filosofisk mening) än arbetsglädjen. Det är möjligt, men man kan ju inte stifta en ny lag om att forskningen skall bli roligare. Men där emot kan man faktiskt ändra belönings-systemet. Anledningen till att man bör förbättra de ekonomiska belöningarna är alltså inte att dessa är viktigare än allt annat. Poängen är att lönerna är något som staten kan påverka på ett snabbare och mera effektivt sätt än andra förhållanden vid universiteten, vilket naturligtvis inte hindrar att man, som förordats ovan, samtidigt förbättrar lärarnas kompetens vid gymnasierna och ändrar antagningsreglerna vid universiteten. Inte heller är det någon konflikt mellan förbättrade ekonomiska villkor för universitetens forskare och kraven på att genom diverse *organisatoriska förändringar* reformera arbetsmiljö och beslutsordning vid universiteten – en fråga till vilken jag nu övergår.

Organisationen

Vi har idag ett universitetssystem där de som fattar beslut på olika nivåer i stor ut-

sträckning är "representanter" – för partier, organisationer och personalgrupper av olika slag. *Man får sin post på grund av principen representation istället för kompetens.* Det gäller från institutionsstyrelserna (dvs styrelserna för de olika ämnesinstitutionerna) och uppåt. I institutionsstyrelsen sitter inte de som har de största ämneskunskaperna om vad som kan läras ut. Femtio procent utgörs av studerande, som naturligtvis inte känner till vad som kan och bör läras ut. Visste de det så skulle de ju inte behöva gå till universiteten, i alla fall inte som elever. I institutionsstyrelsen sitter också assistenter och kontorspersonal. I regel finns det inte mer än en eller ett par kvalificerade forskare (dvs forskare med docentkompetens) i en institutionsstyrelse. *Institutionsstyrelserna är därför totalt inkompetenta organ.* Detsamma gäller större delen av universitetets andra organ såsom linjenämnder, tjänsteförslagsnämnder, universitetsstyrelser, regionstyrelser och olika delegationer och beredningar inom Universitets- och Högskoleämbetet. Ett undantag är fakultetsnämnderna som faktiskt har en kompetent sammansättning.⁶

⁶ Det är inte lätt att veta var ansvaret för olika beslut inom universitetssystemet egentligen ligger. Men *institutionsstyrelserna* är inte endast högsta organ för universitetssystemets produktionsenheter när det gäller forskning och undervisning; de upprättar också förslag till kurslitteratur och tillsättning av lägre tjänster, medan *tjänsteförslagsnämnderna* upprättar förslag till högre tjänster. *Linjenämnderna* beslutar om sammansättningen av olika utbildningslinjer och de har också ett övergripande ansvar för kursernas innehåll. *Fakultetsnämnderna* fördelar forskningsmedel mellan olika institutioner och har dessutom ett stort inflytande på tillsättning av forskningstjänster under professorsnivån (såsom forskarassistenttjänster). *Universitetsstyrelsen* är ett universitets högsta organ, och har därmed ett övergripande ansvar för universitetets budget och allmänna principfrågor. *Regionstyrelserna* fördelar medel för enstaka kurser mellan olika högskolor i sina respektive regioner, och *Universitets- och Högskoleämbetet* (UHA) upprättar petitaförslag för hela universitetssystemet och kommer med förordningar för universiteten och förslag till regering i olika frågor om högre undervisning och forskning.

Forskare med erfarenhet av verksamheten vid ledande utländska universitet skulle aldrig ha konstruerat ett sådant system. Men de tillfrågades aldrig.

Det finns knappast något avgörande argument emot tanken att det i universitetsstyrelserna (i motsats till andra organ inom universiteten) bör sitta folk som arbetar *utanför* universiteten. Men då skall de sitta där på grund av sin personliga kompetens och inte för att "representera" ett politiskt parti, ett fack, vissa personalgrupper, industriföretag etc.

Autonoma universitet

Ett sätt att komma ut ur dessa problem vore att skapa *självstyrande universitet*, med stor autonomi gentemot statsmakt, kommuner och privata finansiärer. Varje universitet skulle exempelvis kunna omvandlas till en stiftelse, som själv fick välja organisation för universitetet, och utse lämpliga människor att sitta i vederbörande universitets styrelse. Lärare och forskare skulle sedan utse representanter till de olika organ, som beslutar om undervisning och forskning.

Men redan innan en så radikal reform som denna genomförs (dvs autonoma universitet) borde man kunna ändra sammansättningen på olika organ, från UHÄ:s olika delegationer ned till ämnesinstitutionerna, så att det blir kompetens i stället för representation som avgör vilka som sitter i olika organ. Institutionsstyrelserna bör naturligtvis *omedelbart* avskaffas och ersättas av kompetenta ledningsorgan, som huvudsakligen (eller helt och hållet) skall bestå av kvalificerade forskare och lärare, dvs docentkompetenta personer, som vet vad som finns att lära ut i sina respektive ämnen. (Om man nödvändigtvis vill behålla nuvarande institutionsstyrelser bör dessa göras till rent informella och rådgivande organ, som dock ej kan ersätta en mera direkt information till institutionernas medarbetare.)

En annan uppenbar svaghet i undervisningens organisation i Sverige är att så många studerande, inklusive doktorander, endast är deltidstudenter, vilket dels leder till långa studietider, dels inne-

bör att man, i motsats till exempelvis amerikanska universitet, inte uppnår sammanhållna "årskullar", där de studerande kan ge varandra draghjälp. Det blir också svårt att kräva en hög studietakt (dvs "flit"). Sannolikt fordras ett långt effektivare studiefinansieringssystem för att man skall kunna skapa sammanhållna klasser, med en studietid och studietakt som kan jämföras med den som råder vid goda amerikanska universitet.

En kritisk massa

Man borde också kunna uppnå en långt effektivare lärarinsats om undervisningskyldigheten, såsom i USA, definieras som ett visst antal *kurser* (med exempelvis 25 timmar per kurs), än som "x timmar per år", eftersom i det senare fallet timmarna tycks ha en benägenhet att "försvinna" till svårdefinierad verksamhet, snarare än väl planerade och genomarbetade kurser.

Nästa fråga är *hur många* ämnesinstitutioner vi skall ha i Sverige i varje ämne. Om man tittar på en amerikansk delstat, som Michigan eller Minnesota, med ungefär samma befolkningsstorlek som Sverige, finner vi att man där har 1-2 universitet på internationell nivå. Sverige kan inte ha 10-15! Det är faktiskt så att många ämnesinstitutioner i Sverige, vad gäller antalet kvalificerade forskare, ligger långt under *den kritiska massan* för god forskning. Tag ett medelstort amerikanskt universitet av hög nivå, som Princeton. Det har lika många professorer i exempelvis nationalekonomi som hela Sverige. De har därmed den nödvändiga kritiska massan. Min erfarenhet är att man behöver minst 10-15 personer med doktorskompetens inom en institution för att uppnå en sådan kritisk massa. Då kanske man får 5 à 6 forskare som är intresserade av ungefär samma sak, i den meningen att de är angelägna att läsa varandras uppsatser, och att genomföra gemensam forskning, vilket är av central betydelse för en

väl fungerande institution. Vi har inte den kritiska massan annat än på ett fåtal områden här i landet, exempelvis inom delar av medicin och teknologi.

Differentierat system

Lösningen på dessa problem måste, enligt min mening, ligga i att vi accepterar ett *differentierat* system, med några få institutioner i varje ämne på internationell nivå, och med internationellt konkurrenskraftiga och individuellt avpassade löner och forskningsresurser. Resten av landets ämnesinstitutioner får bli "yrkesorienterade" eller "bildningsinriktade". Dagens småhögskolor och småuniversitet, som är ytterst värdefulla för sina respektive regioner, och som därför bör få leva kvar, blir ett slags "community colleges", i regel utan ambitioner att bedriva forskning på internationell nivå. Mycket skulle också stå att vinna på att lägga ned ämnesinstitutioner, eller rent av hela fakulteter, vid vissa högskolor för att istället koncentrera resurserna till andra ställen.

Finns det någon för svenska förhållanden realistisk "mekanism" för att uppnå detta? Politikerna klarar uppenbarligen inte av att administrera ett differentierat system. Kanske kan man komma en bit på vägen genom att styra över en del pengar till forskningsråd som utannonserar tjänster, utan att knyta dem till speciella universitet. Innehavarna skulle själva få välja vart de skulle gå. Därmed får man också en nödvändig konkurrens och koncentration i systemet. Framstående institutioner skulle få ännu mer duktigt folk. Naturligtvis går detta tvärt emot den svenska tanken på enhetlighet. Men tanken på enhetlighet står i total konflikt med kraven på *kvalitet*.

Starkare inslag av konkurrens

En annan viktig organisationsfråga är om det är möjligt att överge nuvarande centralplaneringssystem, och i stället gå över till ett system med starkare inslag av kon-

kurrens. Jag tror nämligen inte att det går att få ordning på nuvarande system bara genom att planera om det uppifrån. Hur skall det då gå till att införa starkare inslag av konkurrens? En möjlighet vore att förändra studiefinansiering så att studenterna fick ett slags "dragningsrätter", dvs studiecheckar som berättigar till ett antal års studier. Den studerande kan då gå till ett universitet och säga att "jag vill studera hos er och jag betalar med den här studiechecken" (som universitetet sedan kan lösa in hos staten). Universitetet köper sedan upp resurser från marknaden, inom och utom landet. Det uppstår därmed en konkurrenssituation mellan landets institutioner. De bästa drar till sig resurser, och man får i någon mån samma effektivitetsbefrämjande konkurrens som i det amerikanska universitetssystemet.

En kompletterande reform vore att svenskt näringsliv, som på lång sikt är beroende av god forskning och undervisning, startar privata universitet i Sverige. Varför inte börja med ett svenskt MIT (Massachusetts Institute of Technology) – ett teknologiskt-ekonomiskt-samhällsvetenskapligt universitet? Det är ju ganska billigt. Med 5 000 studenter, och en rörlig årskostnad per student (dvs kostnader utöver de fasta kapitalkostnaderna) på 50.000 kronor skulle den rörliga årskostnaden bli 250 miljoner. För att hålla nere kapitalkostnaderna och ge största möjliga bidrag till *nya* teknologier – såsom elektronik, data, bioteknik, farmaci och tjänsteproduktion – skulle ett "svenskt MIT" kunna avstå från gamla kapitalintensiva teknologier av typ stål och kärnkraft, där de statliga högskolorna redan satsat en hel del. Man skulle köpa upp lärare från andra ställen, både i Sverige och i utlandet. En stor del av undervisningen skulle lämpligen bedrivas på engelska. Man skulle få ett gott urval av studenter och lärare. Andra universitet skulle därmed tvingas att ordna bättre förhållanden också för sina forskare och lärare. Politikerna skulle tvingas att satsa på kvalitet också

inom det offentliga systemet – på samma sätt som de statliga universiteten i USA, som tvingats att försöka hänga med de privata universitetens framgångsrika utveckling. Kanske är en konkurrenssituation av detta slag också en förutsättning för att uppnå en tillräckligt långtgående differentiering av lönerna, både mellan ämnen och personer.

Här diskuterade kostnader skall jämföras med "normala" kostnader vid de "fria" fakulteterna vid dagens universitet, som i regel är 5 à 10.000 kronor per elev – mot 50 à 60.000 kronor per barn vid de kommunala daghemmen i landet.

Många finansieringskällor

Det finns, enligt min mening, inget avgörande argument mot att universiteten får pengar "utifrån", dvs från andra källor än skattebetalarna. Tvärtom är det bra med ett pluralistiskt finansieringssystem med många finansieringskällor. Däremot uppstår allvarliga problem om universiteten blir så finansiellt svaga att de måste acceptera alla möjliga erbjudanden utifrån på de utomstående villkor. Det är den situation som håller på att uppstå idag. Universiteten är finansiellt sett i underläge som samarbetspartner. Universiteten måste ofta acceptera de problemställningar som kommer utifrån. För att det skall bli ett samarbete på någorlunda jämställda villkor måste det ske en upprustning just av själva universiteten. Då kan man utan risker för bindningar och låsningar verkligen ge sig in på ett samarbete med andra och ta pengar från andra källor än statsbudgeten. Det är av samma skäl bättre att industrin skapar fristående stiftelser, som finansierar privata universitet, än att enskilda företag ger öronmärkta bidrag till universiteten.

Rekommendationer

De viktigaste rekommendationerna i denna uppsats kan kanske sammanfattas i följande punkter: (1) betydligt starkare *eko-*

nomiska stimulanser än i dag för avancerad forskarutbildning och forskning, med en långt friare lönesättning än för närvarande; (2) ökad *autonomi* för universiteten samt ändrad sammansättning av beslutande organ inom hela universitetssystemet, särskilt ämnesinstitutionerna, med sikte på kompetens i stället för "representation" av olika intressegrupper; (3) ett mera *differentierat* system än dagens när det gäller organisation, inriktning och ambitionsnivå; (4) en kraftig *decentralisering* av besluten inom universitetssystemet, med en ökad makt för systemets produktionsenheter (dvs institutionerna); samt (5) ett betydligt större inslag av *konkurrens* än i dag, gärna med inslag av privata universitet i konkurrens med de statliga.

Genom reformer av detta slag skulle universitetens olika ämnesinstitutioner få kompetenta och självständiga ledningsorgan med lärare som i regel också är forskare, och med den för god forskning nödvändiga kritiska massan.

Därmed skulle man också kunna uppnå den för god forskning så viktiga *internationella ambitionsnivån* – med utländska gästforskare, ett eget internationellt kontaktnät för varje enskild forskare och ett utbyte av studerande med andra universitet i världen. Till att börja med bör dock utbytet av studerande främst bestå i att svenska doktorander ges möjlighet att studera vid amerikanska, och i viss mån engelska universitet, eftersom man i flertalet ämnen (som jag har insyn i) knappast kan råda någon att i första hand skaffa sig doktorsutbildning i Sverige; kompetensen är i dag alltför svag och tunn vid svenska institutioner (med undantag främst för ett antal medicinska institutioner).

En viktig förutsättning för en framgångsrik institution är också att dess ledning, dvs främst dess professorer, har en internationell ambitionsnivå *i sin egen forskning*. Det är naturligtvis också viktigt och att professorerna kan *entusiasmera* medarbetare och studerande och att

ställa stora *krav* både på undervisningens kvalitet och på de studerandes arbetstakt och ambitionsnivå. Dagens (brist på) karriärstege vid universiteten, och förekomsten av inkompetenta ledningsorgan på nästan alla nivåer, har på ett effektivt sätt motverkat framväxten av en sådan ledning vid många institutioner.

Många lärare och forskare är också ovilliga att erkänna svagheter i systemet, därför att dessa svagheter återfinns inom deras egna institutioner, och eventuellt också i deras egen forskning. Företrädare för dåliga institutioner vill ofta inte tro, eller medge, att de är dåliga; de kanske inte ens vet om det. Sjukdomsinsikten finns ofta inte alls på de sämsta ställena. I många fall hör man de mest kritiska synpunkterna från de bästa institutionerna i landet. Förklaringen är naturligtvis att företrädarna för de bästa institutionerna i regel har en internationell ambitionsnivå.

Slå vakt om kollektiva nyttigheter!

En än mer grundläggande fråga är naturligtvis om forskning i framtiden, liksom hittills, i huvudsak skall bedrivas inom universitet, eller om den i stället bör tas över av andra organ, exempelvis från universiteten avskilda forskningsinstitut, offentliga förvaltningsorgan eller enskilda företag. Om det ligger någon grundläggande tanke bakom de senaste decenniernas universitetspolitik skulle man kunna tro att den just gått ut på att försvåra högkvalitativ verksamhet vid universiteten. Detta vore i så fall tragiskt, eftersom universiteten, under århundradenas

lopp, visat sig vara en särdeles lämplig organisationsform för forskning. Det beror delvis på att det här är fråga om att producera en *kollektiv nyttighet*, främst grundforskningsresultat, som alla kan använda, även de som inte finansierat dem. Man kan nämligen inte monopolisera grundforskningsresultat, på samma sätt som man kan monopolisera ett patent på en produkt som tas fram i ett visst företag. Det har också visat sig att forskningsorganisationer utanför universiteten ofta har fått ut väldigt lite av de insatta resurserna, särskilt på lång sikt, på grund av att de efter en tid tappar kontakt med grundforskning, inklusive metodutveckling, och forskarutbildning. Nya genombrott på forskningsområdet kommer nämligen i regel just från grundforskning och metodutveckling.

I stället för att bocka och tacka politikererna för deras vänliga ord om forskningens betydelse, borde universitetens företrädare tala om för allmänheten att politikererna inte sköter sina jobb, när de försummar att göra just det som staten ursprungligen tillkom för, nämligen att stimulera produktionen av kollektiva nyttigheter – i detta fall grundforskning, högre utbildning och kultur.

Referenser

- Kungliga Vetenskapsakademien, [1985], *Arbetsrapport över situationen vid Sveriges universitet och högskolor 1985*, utarbetad av en kommitté under ledning av David Magnusson.
Universitets- och Högskoleambetet, [1986], *Nyhetsbrev nr 1*.